

VU Research Portal

Communiceren in een dode taal of: Hoe Caesar geschiedenis schreef

Kroon, C.H.M.

2001

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Kroon, C. H. M. (2001). *Communiceren in een dode taal of: Hoe Caesar geschiedenis schreef*. Vrije Universiteit.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

TB

12438

Caroline H.M. Kroon

Communiceren in een dode taal
of:
Hoe Caesar geschiedenis schreef

vrije Universiteit

amsterdam

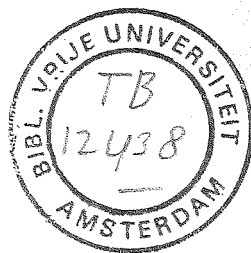
dr. Caroline H.M. Kroon

Communiceren in een dode taal
of:
Hoe Caesar geschiedenis schreef

*Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar latijnse taal- en letterkunde aan de faculteit der
Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 23 juni 2000.*

vrije Universiteit amsterdam

Mijnheer de Rector Magnificus, Dames en Heren,

In 1995 nam een bekende Finse popster liedjes van Elvis Presley op in het Latijn. Deze liedjes vielen, *mirabile dictu*, zo in de smaak bij het Vaticaan dat hij er zelfs een medaille van de paus voor kreeg.¹ In dat zelfde Vaticaan kwam niet veel later het tweede deel gereed van een woordenboek dat de bedoeling had de Latijnse woordenschat *up to date* te maken, en hierdoor zijn we inmiddels in staat om ook in het Latijn over wasmachines, flipperkasten en *covergirls* te converseren.² Bij onze oosterburen bloeien de Latijnse conversatieclubs als nooit tevoren en de Latijnse vertaling van onze eigen Nederlandse klassieker *Jip en Janneke* beleefde onlangs binnen twee maanden zijn vierde druk.³ Diegenen onder u die, aangelokt door de titel van mijn rede, gekomen zijn in de hoop in dit uur minimaal opgeleid te worden tot het niveau van 'Latijn op reis', vrees ik echter teleur te moeten stellen. Het Latijn heeft weliswaar de toekomst, maar is en blijft een dode taal.

Het eigenlijke onderwerp van mijn rede, u had het natuurlijk al begrepen, betreft de Latijnse taal zoals we die voornamelijk kennen uit literaire teksten van rond het begin van onze jaartelling, de periode van het Klassiek Latijn. Daarbij horen grote namen als Cicero en Livius, Vergilius en Horatius. Deze teksten behoren tot de best bestudeerde uit de wereldliteratuur. Dankzij de inspanningen van vele generaties filologen beschikken we thans over tekstedities die het origineel uit de oudheid over het algemeen dicht lijken te benaderen. Daarnaast verschijnen er tot op de dag van vandaag commentaren die de moderne lezer in een uitgangspositie moeten brengen die zoveel mogelijk lijkt op die van het contemporaine Romeinse publiek. De commentatoren kunnen daarbij gebruik maken van een schat aan onderzoeksgegevens op velerlei gebied, waaronder dat van de lexicografie en de zinsgrammatica.

Eén aspect is bij de bestudering van de klassieke literatuur tot voor kort echter relatief onderbelicht gebleven: het gegeven dat iedere tekst, dus ook een literaire tekst uit de oudheid, uiteindelijk beschouwd kan worden als een vorm van communicatie tussen een auteur en zijn publiek, waarbij de auteur, met de taal als instrument, een bepaald communicatief doel nastreeft. Dit inzicht heeft binnen de algemene taalwetenschap de laatste decennia geleid tot nieuwe taalkundige disciplines als pragmatiek en *discourse studies*. In deze disciplines wordt niet meer alleen gekeken naar de grammatica van de geïsoleerde zin, maar

¹ Bericht in de NRC van 7 augustus 1997.

² Respectievelijk *machina linteorum lavatoria*; *sphaeriludium electricum numismate actum*; en *exterioris paginae puella*.

³ Annie M.G. Schmidt, *Jippus et Jannica*. Vertit Harm-Jan van Dam. Amsterdam: Querido, 2000.

ook en vooral naar de structuur van de tekst als geheel en de functie van de samenstellende onderdelen daarin. *Discourse studies* is van deze twee benaderingen de meest omvattende en meest ambitieuze: de discipline houdt zich niet alleen bezig met de bestudering van taal op het formele niveau van de tekst, maar ook met de *mensen* die de taal gebruiken en de *omgeving* waarin ze die taal gebruiken, in de overtuiging dat deze verschillende componenten elkaar onderling beïnvloeden en ieder op zichzelf een onmisbare schakel vormen bij de beschrijving en verklaring van verbale communicatie. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke ambitieuze doelstelling een multidisciplinaire aanpak vereist: *discourse studies* is in principe een taalkundige discipline, maar heeft duidelijke raakvlakken met bijvoorbeeld de sociologie, anthropologie, cognitieve psychologie, en, in het geval van literaire teksten, de literatuurwetenschap.

Het is mijn bedoeling om u vandaag een globale indruk te geven van de manier waarop een *discourse studies* benadering behulpzaam kan zijn bij de interpretatie van klassiek Latijnse teksten. De tekst die ik hiervoor bij wijze van illustratie heb uitgezocht zal u misschien verbazen: niet een typische conversatietekst, zoals bijvoorbeeld een komedie van Plautus, maar Caesars *Bellum Gallicum*, het bekende verslag van de militaire campagnes die Caesar rond het midden van de eerste eeuw voor Christus voerde in de Romeinse provincie Gallia.

Traditionele kwesties in het Caesar-onderzoek

Caesars zeven boeken tellende *Bellum Gallicum* (één boek voor ieder oorlogsjaar), ook wel bekend onder de uitvoeriger titel *Commentarii de Bello Gallico* ("Notities over de Gallische oorlog") lijkt op het eerste gezicht zelfs de absolute tegenpool van een conversatietekst te zijn.⁴ Eén van de opvallendste kenmerken van het verslag is immers dat de auteur-verteller zich, ondanks het autobiografische karakter van het werk, verschuilt achter de grammaticale derde persoon. In plaats van een betrokken 'ik'-figuur die een toehoorder zijn persoonlijke verhaal vertelt, treffen we hier een anonieme verteller die vrijwel nergens de indruk wekt in gesprek te zijn met een publiek en wiens communicatieve bedoelingen met de tekst we nergens expliciet vernemen: het werk oogt als een afstandelijk en zakelijk verslag van een aantal chronologisch geordende historische feiten. Als je al zou willen spreken van een communicatieve bedoeling, dan lijkt die bedoeling niet veel verder te gaan dan het op objectieve en efficiënte wijze informeren van de gezagsdragers in Rome.

Tot ver in de twintigste eeuw is dit ook inderdaad de standaardopinie geweest in de literatuur over Caesars *Gallische Oorlog*. Men meende te maken te hebben met een verzameling ambtelijke rapporten, of met een serie persoonlijke aantekeningen die mogelijk bedoeld waren om ooit nog eens, volgens de literai-

⁴ Er is ook een achtste boek, dat echter niet door Caesar zelf, maar door diens onderbevelhebber Hirtius geschreven is.

re rage van het moment, door een gerenommeerd auteur omgewerkt te worden tot echte historiografie. Voor deze visie baseerde men zich op niemand minder dan Caesars tijdgenoot Cicero, die als eerste, in de *Brutus*, Caesars geschriften als *commentarii* betitelde, wat inderdaad de Latijnse term is voor aantekeningen of ambtelijke verslagen.⁵ Dat de pretenties van Caesars *commentarii* bescheiden waren bleek ook, zo redeneerde men, uit de stijl van het werk, die op een aantal punten duidelijk afweek van de door de filologen tot norm verheven stijl van Cicero. 'Anders dan Cicero' betekende in de Tulliocentrische filologische traditie namelijk al gauw 'minder goed dan Cicero'. Caesars geschriften zouden dus hooguit gezien kunnen worden als het moeizame eerste product van een beginnend prozaïst. De indruk van een gepolijst literair werk met de pretentie van 'echte historiografie' wekten ze bij veel negentiende- en twintigste-eeuwse geleerden in ieder geval niet.⁶

Deze traditionele visie op het *Bellum Gallicum* is de laatste vijftig jaar vanuit allerlei invalshoeken aangevochten of genuanceerd. Hierdoor is een tamelijk heterogeen beeld van het werk ontstaan, dat vooralsnog meer vragen oproept dan dat het beantwoordt. Het hedendaagse Caesar-onderzoek wordt beheerst door vier strijdvrAGEN, die gedeeltelijk met elkaar samenhangen. Ik zal ze kort de revue laten passeren.⁷

Allereerst is er de vraag tot welk genre de *Gallische Oorlog* nu precies behoort. Tijdgenoot Cicero bestempelde het werk, zoals gezegd, als *commentarii*. In moderne studies is echter meermalen benadrukt dat het volstrekt onduidelijk is wat precies onder een *commentarius* verstaan moet worden. Van de geschriften die in de oudheid als zodanig werden aangeduid (veldheerrapporten, dagboeknotities, ambtelijke stukken) is immers nauwelijks iets van enige omvang overgeleverd.⁸ Uitspraken als zou de *Gallische Oorlog* geschreven zijn in een typische *commentarius*-stijl zijn dus in feite weinig informatief.

Een tweede steeds terugkerende kwestie betreft de mysterieuze stijlverandering die binnen het werk kan worden waargenomen. Men heeft onder andere ge-

⁵ *Tum Brutus: Orationes quidem eius mihi vehementer probantur. Compluris autem legi atque etiam commentarios, quos idem scripsit rerum suarum. Valde quidem, inquam, probandos; nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta* (Cicero, *Brutus* 262). Zie ook Hirtius, *BG* 8, *praef.* 4-6.

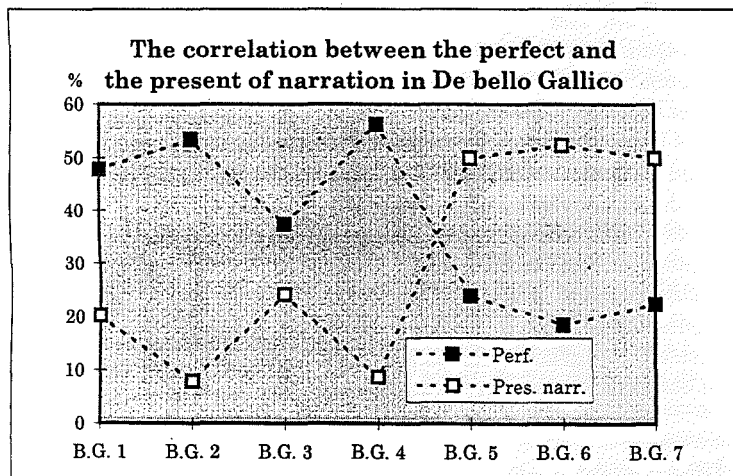
⁶ Nettleship spreekt bijvoorbeeld van een "carelessly written work" (1886: 470). Schlicher (1936) weet een al te Tulliocentrische visie te vermijden, maar komt desondanks tot de conclusie dat Caesars stijl, met name in het eerste boek, tamelijk ouderwets is en "that it has not yet adapted itself fully to a narrative technique" (p. 222). Zie voor deze discussie met name Williams (1985).

⁷ Dat deze strijdvrAGEN nog steeds actueel zijn blijkt uit de bijdragen in de recente bundel van Welch & Powell (1998).

⁸ Evenmin is duidelijk of op een bepaald moment ook sprake is geweest van de ontwikkeling van dit soort notities tot een volwaardig literair genre, dat weer als voorbeeld voor Caesars werk gediend zou kunnen hebben. Zie voor een dergelijke visie Görlner (1976: 96-7). Het meest uitgebreid over het genre *commentarius* is Böhmer (1953).

constateerd dat Caesar in de tweede helft van de *Gallische Oorlog* meer variatie aanbrengt in zijn zinstructuur dan in de eerste helft, veel meer participiumconstructies gebruikt, frequenter passages in de indirecte rede inlast, en pas vanaf boek vier gebruik gaat maken van de directe rede.⁹ Recent is hier nog een interessante observatie bijgekomen. Uit een nog niet gepubliceerd statistisch onderzoek van de Zweedse latinist Fredrik Oldsjö blijkt dat binnen de zeven boeken van *De Bello Gallico* een geleidelijke verschuiving optreedt in de gebruikte basis-verteltijd: waar Caesar in de beginboeken nog een duidelijke voorkeur heeft voor het perfectum (een gewone verleden verteltijd), blijkt in de tweede helft het narratieve praesens (het gebruik van de tegenwoordige tijd om naar gebeurtenissen in het verleden te verwijzen) allengs de overhand te krijgen. Zoals blijkt uit figuur 1 vindt de omslag plaats rond het vierde boek.

Figuur 1 (ontleend aan Oldsjö ms.):

Een verklaring voor deze stilistische veranderingen is vooral gezocht in een geleidelijke ontwikkeling (in de zin van verbetering) van Caesars persoonlijke stijl, in een periode waarin bovendien, onder aanvoering van Cicero, een fundamentele discussie gaande was over literaire vorm. Oefening baart kunst en men nam aan dat Caesar, naarmate het werk vorderde, steeds beter en 'moderner' was gaan schrijven.

⁹ Voor de interne stijlontwikkeling in *De Bello Gallico*, zie met name Schlicher (1936), Eden (1962), Pascucci (1973) en Gotoff (1984).

De kwestie van de interne stijlverandering hangt weer nauw samen met een derde onopgeloste strijdvrage, namelijk of de *Gallische Oorlog* als eenheid is gecomponeerd na afloop van de campagnes (een visie die in de jaren zeventig opgeld deed), of in jaarlijkse afleveringen (een opvatting waarnaar men tegenwoordig weer meer neigt).¹⁰ Het krijgssseizoen van het Romeinse leger besloeg normaal gesproken alleen de zomermaanden. Het is dus in principe heel wel denkbaar dat Caesar de lange wintermaanden in Gallië gebruikte om tussentijds verslag uit te brengen aan de achterban in Rome. Harde bewijzen hiervoor bestaan er nauwelijks¹¹, maar in het licht van de zojuist genoemde stijlverandering is een in de tijd gespreide compositie wellicht aannemelijker dan een compositie als eenheid.¹²

De laatste en meest fundamentele kwestie betreft de vraag of achter de objectieve en zakelijke verpakking van het *Bellum Gallicum* al dan niet een sterk subjectieve of zelfs propagandistische boodschap schuil gaat. Sinds het standaardwerk van Rambaud uit 1953, met de ominieuze titel *L'art de la déformation historique*, wordt deze vraag vrijwel algemeen bevestigend beantwoord. De scherpe kantjes van Rambauds voor die tijd revolutionaire visie zijn er inmiddels wel wat van af. Niet veel mensen gaan tegenwoordig nog zover om te beweren dat Caesar ter meerdere glorie van zich zelf, willens en wetens en van het begin tot het eind de geschiedenis van de Gallische oorlog vervalst heeft. Wat over is gebleven is de algemeen aanvaarde opvatting dat we op zijn minst een gekleurd beeld van de gebeurtenissen in Gallië krijgen. Het gebruikelijke argument hiervoor is dat niet alle informatie die je in een objectief veldheersverslag zou verwachten, ook daadwerkelijk verstrekt wordt – een *argumentum ex silentio*, met andere woorden.

¹⁰ Schlicher (1936: 215) draagt stilistische argumenten aan voor de stelling dat *De Bello Gallico* in jaarlijkse afleveringen gecomponeerd is. Dorey (1966: 69-70) komt tot dezelfde conclusie, mede op basis van historische gegevens. Voor de eenheidshypothese zie o.a. Görler (1976) en Meier (1982). De meeste bijdragen in de recente bundel van Welch & Powel (1998) gaan weer uit van een compositie in afleveringen; vgl. voor deze discussie ook Lieberg (1998).

¹¹ Aanhangers van de feuilleton-hypothese wijzen vooral op interne inconsistenties.

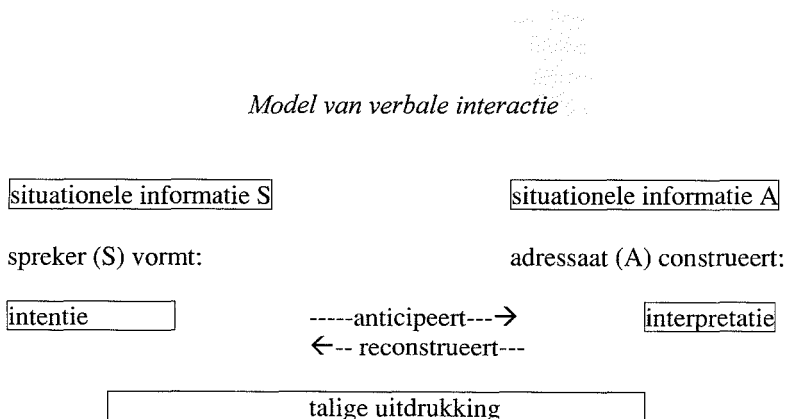
¹² Voor de opvatting dat *De Bello Gallico* als eenheid gecomponeerd is na afloop van de oorlog wordt in feite alleen een (overigens wel heel krachtig) *argumentum ex silentio* aangedragen: de eerste verwijzing naar Caesars *De Bello Gallico* in de Oudheid treffen we aan in de *Brutus* van Cicero, een werk dat dateert uit het jaar 46, dat wil zeggen meer dan tien jaar na het begin van de Gallische oorlog. Als we uitgaan van een compositie en publicatie in jaarlijkse afleveringen is het merkwaardig dat Cicero er niet eerder melding van maakt in zijn brieven.

De theorie: een modern communicatiemodel

Een dergelijke gekleurde weergave impliceert, om nu terug te keren naar het uitgangspunt van mijn betoog, dat met de tekst van het *Bellum Gallicum* wel degelijk een specifiekere communicatieve bedoeling verbonden is, die, zo is mijn overtuiging, ook in de tekst zelf terug te vinden zou moeten zijn. Als we in staat zouden zijn om deze bedoeling te achterhalen, kunnen we misschien ook de kwesties over genre en stijl dichterbij de richting van een oplossing brengen.

De vraag is nu natuurlijk hoe we in een ogenschijnlijk zo weinig communicatieve tekst als Caesars *Gallische Oorlog* deze auteursintentie in kaart kunnen brengen. Op dit methodologische punt lijken modellen van verbale communicatie goed van pas te komen, zoals we die kennen uit de taalkundige discipline die ik eerder als *discourse studies* heb aangeduid. Dergelijke modellen zijn bedoeld om de verschillende aspecten van verbale communicatie op een systematische wijze met elkaar in verband te brengen. Een sterk vereenvoudigd voorbeeld van zo'n model, ontleend aan Simon Diks *Functional Grammar*, is weergegeven in figuur 2.

Figuur 2 (ontleend aan Dik 1997, dl. 1, p. 8; dl. 2, p. 410):

Het schema laat zich als volgt lezen. Bij iedere vorm van verbale interactie vormt de spreker een bepaalde communicatieve *intentie*, dat wil zeggen een mentaal plan om iets in het kennisbestand van de adressaat te wijzigen. Deze intentie wordt vervolgens voor een deel vastgelegd in de inhoud van een *talige uitdrukking*. Hoeveel er vastgelegd wordt en in welke vorm is sterk afhankelijk van de *situationele informatie* van de spreker. Situationele informatie (ook wel

pragmatische informatie genoemd) is het geheel aan kennis waarover de spreker op het moment van de verbale interactie beschikt: kennis van de wereld in het algemeen, kennis over de specifieke communicatieve situatie van het moment, maar bijvoorbeeld ook de kennis die de spreker heeft over wat de adressaat op dat moment aan kennis bezit. Bij het in woorden vastleggen van zijn intentie houdt de spreker voortdurend rekening met de situationele kennis die hij bij de adressaat vermoedt. De pijlen in het schema zijn tenslotte bedoeld om aan te geven dat figuur 2 niet alleen als een productiemodel moet worden gezien, maar ook als een interpretatiemodel: omgekeerd probeert de adressaat namelijk om op basis van de talige uitdrukking en met behulp van zijn eigen situationele kennis de intentie van de spreker te reconstrueren.

Modellen van verbale interactie zoals deze zijn natuurlijk in eerste instantie bedoeld voor de analyse van spontaan interactief taalgebruik, dus voor conversaties zoals u en ik ze dagelijks voeren. In methodologische zin kunnen ze echter ook relevant zijn voor de systematische interpretatie van een tekst als Caesars *Gallische Oorlog* en voor het reconstrueren van de auteursintentie die met het werk verbonden is. Ook de *Gallische Oorlog* geldt namelijk uiteindelijk, zoals gezegd, als het talige product van een specifieke communicatieve gebeurtenis, die bestaat uit verschillende, elkaar onderling beïnvloedende componenten. De spreker is in dit geval de auteur Caesar, die een bepaalde communicatieve intentie heeft, laten we zeggen het overtuigen van zijn publiek dat het onder de voet lopen van Gallië een voor Rome buitengewoon nuttige en tevens groot respect afdwingende daad is. Op basis van zijn specifieke situationele informatie (dat wil zeggen, Caesars eigen perceptie van het politieke klimaat in Rome, en de vermoedelijke gezindheid van zijn publiek) kiest de auteur voor een talige vorm die deze intentie naar zijn idee het best kan overbrengen.

De adressaat - het contemporaine Romeinse publiek, maar in tweede instantie natuurlijk ook de moderne lezer - heeft de taak deze intentie te reconstrueren. Zo'n reconstructie richt zich in de eerste plaats op wat de adressaat aan signalen kan waarnemen in de tekst zelf. Voor de moderne interpretator betekent dit onder meer een inventarisatie van taalkundige bijzonderheden in combinatie met een verteltechnische analyse. Hierbij kan in de praktijk in ruime mate geprofiteerd worden van de resultaten van recent taalkundig en narratologisch onderzoek van met name ook Nederlandse classici.

Zoals gezegd is de vastlegging (codering) van de auteursintentie in de talige uitdrukking altijd onvolledig. Voor een succesvolle interpretatie is daarom ook nog een analyse nodig van de situatie waarin de communicatieve gebeurtenis plaatsvindt/heeft plaatsgevonden. Het spreekt voor zich dat in het geval van een moderne interpretatie van een antieke tekst op dit laatste punt een grote rol is weggelegd voor het vakgebied van de oude geschiedenis. Uiteindelijk dienen de aldus verzamelde gegevens (van taalkundige, verteltechnische en historische aard), aan elkaar gekoppeld te worden om te zien of en, zo ja, hoe de gegevens elkaar versterken en verklaren.

De praktijk 1: historische en linguïstische analyses

De theorie is altijd mooier dan de praktijk. Maar laten we, met de methodologische steun van figuur 2 in de rug, de tekst nu toch maar eens te lijf gaan en zien of we het troebele beeld scherper kunnen krijgen. Mijn hypothese en uitgangspunt is de hedendaagse opvatting dat Caesar zijn *Bellum Gallicum* vooral gebuikt voor zelfrechtvaardiging, en voor iets dat in modern jargon *self-advertisement* of *image building* heet.¹³ Het beeld dat de oude geschiedenis ons verschaft van de communicatieve situatie (dat wil zeggen de omstandigheden waarin de tekst geschreven is) spreekt deze hypothese in ieder geval niet tegen. Als Caesar in 59 voor Christus voor vijf jaar het stadhouderschap van de provincie Gallië krijgt toegewezen, zijn de politieke kaarten in Rome nog verre van geschud. Er zal de ambitieuze Caesar dus veel aan gelegen zijn geweest om zich positief onder de aandacht te brengen van het Romeinse volk. Doordat hij door zijn langdurige verblijf in Gallië niet in staat is om zelf actief campagne te voeren in Rome, moet hij de aandacht op een andere manier op zich zelf zien te vestigen. De uit Gallië opgestuurde rapporten lijken hiervoor een uitgelezen middel, dat hem tevens in staat stelt om critici in Rome, die zijn Gallische campagnes met argusogen volgen, voorlopig de mond te snoeren.¹⁴

Valt er, vanuit de oude geschiedenis, ook iets te zeggen over een heel ander aspect van de communicatieve situatie, namelijk de manier waarop (of het kanaal waarlangs) het publiek Caesars berichten tot 'zich nam? Gewoonlijk gaat men er van uit dat de rapporten bedoeld waren om gelezen te worden door een klein elitair publiek van met name senatoren.¹⁵ Een interessante andere visie is echter dat Caesar bij het schrijven vooral het Romeinse volk voor ogen had, aan wie hij immers zijn Gallische commando te danken had en aan wie hij dus allereerst verantwoording schuldig was.¹⁶ Dit (voor het grootste deel ongeletterde) publiek zou de inhoud van de boeken dan bij grote voorleesmanifestaties vernomen hebben, een niet ongebruikelijk verschijnsel in de Romeinse maatschappij.

Om nu de vraag te beantwoorden of ook de tekst zelf aanknopingspunten biedt voor de gepostuleerde auteursintentie, is het nuttig om eerst een aantal kenmerkende taalkundige eigenschappen van de tekst op een rijtje zetten. Het is

¹³ Zie ook Welch (1998) voor het gebruik van de term *self-advertisement* met betrekking tot Caesars *Gallische Oorlog*.

¹⁴ Dat er in Rome een oppositie bestond tegen Caesar en dat Caesar zich hiervan ook bewust was, blijkt bijvoorbeeld uit BG 1,44, waar Ariovistus in een indirecte rede zinspeelt op een dergelijke oppositie (*quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum*: 'En stel dat hij (= Ariovistus, CK) hem (= Caesar, CK) nu doodde: dan zou hij veel Romeinse edelen en vooraanstaanden een dienst bewijzen').

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Rambaud (1966²: 365).

¹⁶ Zie Wiseman (1998), die er op wijst dat de uitdrukking *populus Romanus* maar liefst 41 keer voorkomt in het eerste boek van de *Gallische Oorlog*.

vaak opgemerkt dat Caesars taalgebruik gekenmerkt wordt door een extreem streven naar duidelijkheid, overzichtelijkheid en bondigheid, eigenschappen die Caesar de al dan niet oprechte lof van Cicero opleverden en waaraan hij zijn mateloze populariteit als schoolauteur te danken heeft.¹⁷ Caesar schrijft overzichtelijke zinnen die, ondanks dat het Latijn een tot op zekere hoogte vrije woordvolgorde heeft, vrijwel altijd volgens hetzelfde patroon zijn opgebouwd: indien aanwezig staat het subject vooraan in de zin, het hoofdwerkwoord achteraan; daar tussenin staan, indien van toepassing, een object en nog één of twee afhankelijkelijke constructies. In de moderne taalkunde spreekt men in zo'n geval van een SOV-volgorde. Verder staan bijvoeglijke bepalingen als regel onmiddellijk naast het naamwoord waar ze een woordgroep mee vormen. Een typische Caesariaanse zin ziet er dus uit als in voorbeeld (1): het subject (*de Helvetiërs*) staat voorop, het verbum (*zonden*) achteraan, en het adjectief *plotselinge* staat direct naast het bijbehorende substantief *komst*:

- (1)

Helvetiërs

in verwarring door zijn plotselinge komst

gezanten

zonden

S O V

‘In verwarring gebracht door zijn plotselinge komst, zonden de Helvetiërs gezanten naar hem’ (adaptatie van *BG* 1,7,3)

Het extreme streven naar duidelijkheid blijkt verder ook uit Caesars voorliefde voor het nadrukkelijk herhalen van antecedenten. Dit kan geïllustreerd worden met voorbeeld (2) en (3):¹⁸

- (2) Erant omnino *itiner*a duo quibus *itineribus* domo exire possent (*BG* 1,6,1)
‘Er waren in totaal maar twee *wegen*, langs welke *wegen* ze van huis konden vertrekken’
- (3) *castella* XXIII facta, quibus in *castellis* interdiu stationes ponebantur (*BG* 7,69,7)
‘er waren drieëntwintig *bastions* gemaakt, op welke *bastions* overdag posten werden gezet’

Herhalingen zijn sowieso een kenmerk van Caesars stijl. Een extreem voorbeeld van het herhalen van een zelfde woord is (4), waar de auteur in het bestek van drie zinnen viermaal het lexeem *locus* (‘plek’, ‘plaats’) gebruikt en waar hij zich ook anderszins nogal omslachtig uitdrukt.¹⁹

¹⁷ Zie met name Schlicher (1936); Eden (1962); von Albrecht (1971); Gotoff (1984).

¹⁸ De vertalingen van de in deze rede geciteerde passages uit *De Bello Gallico* zijn gebaseerd op Vincent Hunink, *Gaius Julius Caesar. Oorlog in Gallië*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & van Gennep (2000).

¹⁹ Zie Eden (1962: 83).

- (4) Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum *locum* quo in loco Germani consederant, circiter passus sescentos ab his castris idoneum *locum* delegit acieque triplici instructa ad eum *locum* venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Is *locus* ab hoste circiter passus sescentos, uti dictum est, aberat. (BG 1,49,1-3)

‘Toen Caesar begreep dat Ariovistus zijn kamp niet uitkwam, wilde hij ervoor zorgen dat hij niet langer van bevoorrading verstoken bleef. Daarom koos hij een *plek* uit die geschikt was voor een kamp, nog verder dan de *plek* waar de Germanen gelegerd waren, ongeveer een kilometer van hen verwijderd, en ging met zijn leger in drie linies naar die *plek*. De eerste en tweede linie kregen bevel paraat te blijven, de derde moest een kamp aanleggen. Deze *plek* lag, als gezegd, op ongeveer een kilometer afstand van de vijand.’

De geconstateerde kenmerken (een stereotype en overzichtelijke zinsbouw; herhaling van het antecedent; weinig variatie in de woordkeus), passen inderdaad buitengewoon goed bij een professioneel en niet-literair teksttype als het ambtelijk rapport²⁰, waarin het streven eerder gericht is op een zo groot mogelijke duidelijkheid dan op een esthetische of retorische vormgeving.²¹ Subtiele auteursintenties als propaganda of *self-advertisement* lijken in een dergelijk zakelijk teksttype ver uit beeld.

Wie echter langere passages in Caesars *Gallische Oorlog* leest, zal, met name in het tweede deel van het werk, toch talloze plaatsen aantreffen waar de auteur deze recht-toe-recht-aan-stijl doorbreekt voor een duidelijk esthetisch of retorisch effect.²² Ik moet hier volstaan met één enkel voorbeeld, nummer (5). In dit zinnetje is de bijvoeglijke bepaling *magnis* (‘groot’) door het element *Caesari* gescheiden van het bijbehorende substantief *difficultatibus* (‘moeilijkheden’), waardoor niet alleen het woord *magnis* grote nadruk krijgt²³, maar tevens het element *Caesari* een centrale positie in de zin krijgt. De betekenis van de zin

²⁰ Zie Eden (1962: 88) voor de observatie dat herhaling van het antecedent ook kenmerkend is voor archaïsche wetsteksten en de juridische dictie.

²¹ Ook andere kenmerken van Caesars *Gallische Oorlog* duiden hierop, zoals het opvallend frequent gebruik van de in de spreektaal ongebruikelijke en nogal formeel aandoende ablativus absolutus constructie, een constructie die blijkens een parodie in een komedie van Plautus (*Persa* 753-5) een typisch kenmerk was van veldheersverslagen. Zie Leeman (1963: 176); von Albrecht (1971: 81).

²² Hoezeer de stijl van het *Bellum Gallicum* afwijkt van een echte ambtenarenstijl blijkt bijvoorbeeld uit een vergelijking met een aantal ambtelijke brieven van Cicero die hij tijdens zijn gouverneurschap in Klein-Azië aan de senaat schreef (Cic. *Fam.* 15, 1; 2; 4). Zie Mutschler (1975: 152-3).

²³ In de moderne taalkunde wordt gesproken van ‘emfatisch focus’. Voor het verschijnsel focus en de relatie met woordvolgorde in het Latijn, zie Pinkster (1990: hfdst. 9).

(‘Caesar zag zich omringd door grote moeilijkheden’) wordt op deze manier op geraffineerde wijze ook in de syntaxis van de zin gereflecteerd. We zouden dus kunnen spreken van een bewuste manipulatie van de standaardvolgorde.²⁴

- (5) erat in magnis Caesari difficultatibus res (BG 7,35,1)
‘Caesar zag zich omringd door grote moeilijkheden’

In dit verband is het aardig om voorbeeld (5) naast een aantal verzen uit een ode van de dichter Horatius te leggen, waar, in de onbetwist literaire context van een volstrekt ander genre, in feite hetzelfde gebeurt.²⁵

- (6) quis multa gracilis te puer in rosa
perfusus liquidis urget odoribus
grato, Pyrrha, sub antro ? (Horatius, *Carmina* 1,5, 1-3)

Wie is die slanke jongen, die in veelheid van
rozen, in reukwerk gebaad, je nazit, Pyrrha,
in de beschutting van een grot?²⁶

In dit voorbeeld wordt het beeld geschetst van een meisje (Pyrrha, in vers 1 aangesproken met *te*, ‘jij’). Dit meisje wordt, niet tegen haar zin, in een stevige omhelzing gehouden door een slanke jongeman (*gracilis puer*). Het paar wordt omringd door een zee van rozen (*multa in rosa*) en, vanuit een ruimer perspectief, door een prettige, want privacy verlenende grot (*grato sub antro*). Het centrale beeld van omringing of omarmen keert dus driemaal in de beschrijving terug, en dit inhoudelijke gegeven wordt op kunstige wijze gereflecteerd in de syntaxis: *te* wordt omringd door de woordgroep *gracilis puer*; *te* en *gracilis puer* worden samen weer omringd door de woordgroep *multa in rosa*. En *Pyrrha* wordt tenslotte omringd door de woordgroep *grato sub antro*. Ook hier is dus sprake van een opzettelijke en effectieve scheiding van adjectief en bijbehorend substantief. In een Nederlandse vertaling is dit aspect uiteraard moeilijk tot uitdrukking te brengen.

Het voorkomen van zinnen zoals (5) bewijst dus dat Caesar zeer zelfbewust omgaat met de taal en rekent af met de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse visie dat het *Bellum Gallicum* een ongepolijst ambtelijk rapport zou zijn,

²⁴ Zie Klug (1992: 185, noot 9). Voor een pragmatische verklaring van het verschijnsel discontinuïteit (hyperbaton) bij Caesar, zie de Jong (1986). Ook Gotoff (1984) bevat enkele observaties.

²⁵ Zie Nickel (1975: 27-8).

²⁶ De vertaling is afkomstig uit: Horatius *Oden en Epoden*. Ingeleid, vertaald en toegelicht door Louis van Laar, Baarn 1987.

zonder enige literaire pretentie.²⁷ Daar komt nog bij dat ook in het eerste boek linguïstisch en stilistisch gezien heel wat meer te beleven valt dan men ons in het verleden wel heeft willen doen geloven.²⁸

De tussentijdse, enigszins paradoxale conclusie luidt enerzijds dus dat het werk inderdaad opvallende taalkundige kenmerken heeft die goed passen bij het niet-literaire genre van het ambtelijke rapport. De observatie dat Caesar zeer zelfbewust met de taal omgaat en het stilistisch kader van dit genre regelmatig doorbreekt (niet alleen in de latere boeken, maar ook al in het eerste boek) laat anderzijds echter voldoende ruimte voor de hypothese dat er meer aan de hand is dan het *sec* te boek stellen van geconstateerde feiten. We zouden de hypothese zelfs kunnen aanscherpen en stellen dat de auteur, althans in de eerste boeken, bewust de illusie van een objectief ambtenarenrapport creëert, om zodoende een aantal achterliggende bedoelingen met meer succes over te kunnen brengen.²⁹ Caesar dringt zijn publiek niet openlijk een subjectief gekleurd beeld op, maar acht het in de gegeven omstandigheden meer opportuun om zijn publiek zelf de juiste conclusies te laten trekken. Hiervoor heeft het publiek natuurlijk wel wat sturing nodig. Hoe subtiel die sturing is wordt duidelijk als we de *Gallische Oorlog* tenslotte ook aan een verteltechnische analyse onderwerpen.³⁰

De praktijk 2: verteltechnische analyses

Verteltechnisch gezien is het meest interessante kenmerk van het *Bellum Gallicum* dat de autobiografische stof gegoten is in de vorm van een hij-verhaal. Terecht wordt het belang van deze keuze ook onderstreept in een dit jaar verschenen schoolboek over *De Bello Gallico*, dat de toepasselijke titel *Hij Caesar*

²⁷ Zie ook Hall (1998), die in dit kader nog wijst op het feit dat het taalgebruik in de indirecte rede soms bewust anders is dan het taalgebruik van de verteller (p. 19, noot 89).

²⁸ Zo blijkt Caesar bijvoorbeeld ook al in boek 1 zeer wel in staat om complexe periodische (en dus grondige planning vereisende) zinnen te schrijven (Hall 1998: 16). Bovendien valt in boek 1 op dat de auteur meer dan eens de zinsstructuur aanpast aan de inhoud van het beschrevene. Zo constateert Williams (1985) dat er vloeiende, parallel opgebouwde periodische zinnen gebruikt worden voor de beschrijving van de acties van de partij die de situatie onder controle heeft (vanzelfsprekend zijn dat meestal de Romeinen); en korte, abrupte en 'bonkige' zinnen voor het beschrijven van een leger in wanorde (gewoonlijk de vijand). Ook Gotoff (1984) benadrukt het artistieke karakter van boek 1.

²⁹ In veel recente studies over het *Bellum Gallicum* (met name de narratologisch georiënteerde, zie onder) lijkt men inderdaad impliciet van een dergelijke hypothese uit te gaan.

³⁰ Dat de narratologie met name ontwikkeld is voor de analyse van literaire fictie betekent niet dat het theoretisch raamwerk onbruikbaar zou zijn voor een tekst als Caesars *Gallische Oorlog*. Het antieke historiografische proza was, in tegenstelling tot de moderne geschiedschrijving, een literair genre waarin feit en fictie door elkaar liepen en tezamen zorgden voor een compleet beeld van de gebeurtenissen.

meekreeg, met een niet te missen knipoog naar Graves beroemde roman *I Claudius*.³¹

Een presentatie in de hij-vorm betekent dat de auteur ervoor kiest om het verhaalpersonage Caesar niet zelf zijn verhaal te laten vertellen. In plaats hiervan laat de auteur een anonieme verteller optreden, die weliswaar duidelijk aan de Romeinse kant staat, die hier en daar ook laat blijken dat hij zelf bij de oorlog betrokken is geweest³², maar die zich op basis van de tekst op geen enkele manier laat identificeren als de historische figuur en hoofdrolspeler Caesar. Terwijl de verteller naar het personage Caesar verwijst met de grammaticale derde persoon, verwijst hij naar zichzelf, in zijn hoedanigheid van verteller, in de eerste persoon, zoals blijkt uit voorbeeld (7):³³

- (7) Caesar his de causis quas *commemoravi* Rhenum transire decreverat (*BG* 4,17,1)

‘Caesar had om de redenen die *ik* hierboven aangaf besloten de Rijn over te steken’

Waarom kiest Caesar voor deze schizofrene manier om naar zichzelf te verwijzen? Invloed van het genre lijkt in ieder geval niet erg aannemelijk. In het weinige dat we over hebben van het genre *commentarius* wordt in geval van zelfreferentie onveranderlijk de ik-vorm gehanteerd.³⁴ Ook de Romeinse historiografie biedt geen enkele parallel.³⁵

Er is wel geopperd dat de keuze voor de hij-vorm automatisch voortvloeit uit de indirecte manier waarop de communicatie tussen Caesar en zijn publiek verliep. Als Caesars *commentarii* inderdaad bij grote openbare bijeenkomsten werden voorgelezen, dan zou een hij-verhaal natuurlijker zijn dan een ik-verhaal: een hij-verhaal voorkomt dat het publiek de ‘ik’ van het verhaal ten onrechte identificeert met de persoon die het verhaal voorleest in plaats van met de feitelijke auteur-verteller.³⁶ We zouden hier dan een voorbeeld hebben van directe beïnvloeding van de talige uitdrukking door een bepaald aspect van de situationele situatie, zoals gesuggereerd wordt door figuur 2: de auteur is zich blijkbaar bewust van het indirecte karakter van de overdracht van zijn tekst en anticipeert hierop door voor de afstandelijke derde persoon te kiezen.

³¹ H. Brouwer et al (2000).

³² Dit blijkt o.a. uit de passage *BG* 5,13,4. Zie Reijgwart (1993).

³³ Andere voorbeelden zijn *BG* 5,6,1; 5,13,4; 5,54,4.

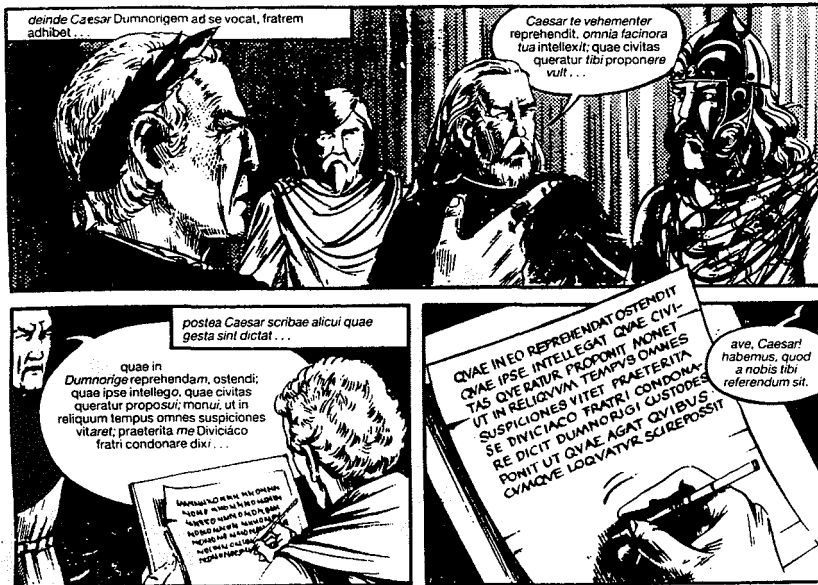
³⁴ Zie o.a. Marincola (1997: 195).

³⁵ De Griekse historiografie biedt een parallel in de vorm van Xenophons *Anabasis*. Marincola (1997: 205) oppert de mogelijkheid dat Caesar bewust Xenophon nagevolgd heeft. Een later voorbeeld uit de Griekse literatuur is Flavius Josephus' *Joodse Oorlog*.

³⁶ Zie Wiseman (1998: 5, noot 27).

Een enigszins vergelijkbare verklaring voor het gebruik van de derde persoon vinden we, onverwacht, in een Latijns stripverhaal dat gebaseerd is op *Caesars Gallische Oorlog*.³⁷

- (8) *Uit: Caesaris Commentarii Belli Gallici: Bellum Helveticum*. Pinxit Faber (= Walter Schmid). Composuit Rubricastellanus (= Karl-Heinz Graf von Rothenburg). Dorsten: Spectra (1988)³

In de afgebeelde scène zien we links onder hoe Caesar zijn verhaal in de eerste persoon dicteert aan zijn secretaris, die een en ander vervolgens netjes omzet in de derde persoon. Ook hier is dus sprake van een intermediair tussen de auteur en zijn publiek, die het gebruik van de derde persoon zou bevorderen. Een dergelijke kijk op het probleem is weliswaar origineel, maar in het licht van Caesars subtiele stijl, zoals geïllustreerd in voorbeeld (5), wellicht niet erg aannemelijk.³⁸

Hoewel het indirecte karakter van de communicatie tussen Caesar en zijn publiek het gebruik van de hij-vorm inderdaad bevordert kan hebben, lijkt deze keuze mij toch vooral voort te komen uit Caesars specifieke communicatieve intenties: zijn behoefte aan zelfrechtvaardiging en het streven naar *self-advertisement*. Ik permitteer me hier een kleine uitweiding.

³⁷ Zie ook Suerbaum (1990: 88-9).

³⁸ Görler (1976: 100-1, noot 16) geeft een overzicht van nog een aantal andere verklaringen in de literatuur voor het gebruik van de hij-vorm in *De Bello Gallico*.

Schizofrene zelfreferentie, het naar jezelf verwijzen in een andere grammaticale persoon dan de eerste persoon enkelvoud, is een fenomeen dat veel vaker voorkomt dan we ons wellicht realiseren, zowel in de moderne literatuur als in het taalgebruik van alle dag.³⁹ Het bekendste voorbeeld is natuurlijk het gebruik van de *pluralis maiestatis*, een verschijnsel dat bijvoorbeeld ook in wetenschappelijk proza veel voorkomt. Maar er is meer mogelijk. Een collega maakte mij er onlangs op attent dat Nederlanders steeds vaker 'jij' zeggen als ze in feite 'ik' bedoelen. Een voorbeeld van dit taalgebruik, dat naar mijn eigen waarneming vooral populair is onder politici en voetballers, is opgenomen in het tekstfragment onder (9). Het gaat om een interview met de voetballer Paul Bosvelt in het NOS sportjournaal van 1 juni jongstleden. Aanleiding voor het interview is de bekendmaking door de bondscoach van de definitieve selectie van het Nederlands elftal voor het Europees kampioenschap voetbal. Na een openingszin van de *voice-over* wordt ingezoomd op Bosman, die in één prachtige periodische volzin zijn relaas doet. De zin is taalkundig gezien ook om andere redenen buitengewoon interessant, maar het gaat me hier vooral om de vier gecursiveerde gevallen van *je*:

(9) *Voice-over*:

'Paul Bosvelt is vooral blij dat de onzekerheid weg is, niet alleen voor hem zelf, maar vooral voor zijn familie in Nederland'

Bosvelt:

'Het was vooral de onzekerheid die toch bij het thuisfront meer heerst dan uh dan bij *je* zelf en zelf heb *je* ook meer in te brengen natuurlijk en hun zijn vrij machteloos dus dat – dat maakt het vaak nog moeilijker en *je* wordt ook de hele tijd werd *je* gevraagd van eh weet je al wat en eh wanneer weet je het dus dan is het voor hun ook wel een opluchting als ze het gewoon weten'.

(*NOS Sportjournaal*, 1 juni 2000)

Een verklaring voor deze en vergelijkbare vormen van schizofrene zelfreferentie moet denk ik vooral in de psychologische en sociologische sfeer gezocht worden. Het vervangen van *ik* door *jij*, zoals in voorbeeld (9), lijkt vooral een defensieve strategie te zijn. Het geeft de uitspraak een zweem van algemeenheid en 'invoelbaarheid'. Dit heeft als voordeel dat je minder makkelijk als individu aangesproken of beoordeeld kan worden op de inhoud van je woorden. Door het gebruik van de tweede persoon is immers ook de adressaat in zekere zin gecompromitteerd. Het gebruik van 'jij' in plaats van 'ik' is, met andere woorden, een manier om je minder kwetsbaar op te stellen. Het is begrijpelijk dat het verschijnsel vooral veel voorkomt in het taalgebruik van politici en topvoetballers: doordat ze frequent door de pers onder vuur genomen worden zijn

³⁹ Ik ontleen de term *schizofrene zelfreferentie* aan Botheroyd (1976).

defensieve strategieën onderdeel geworden van hun alledaagse taalgebruik. Niet ondenkbaar is zelfs dat we hier de directe invloed van de moderne retorica (beter bekend onder de naam mediatraining) terugzien.⁴⁰

Caesars gebruik van de derde persoon komt mogelijk in aanmerking voor een vergelijkbare psychologische verklaring. Als Caesar de gebeurtenissen zou beschrijven als zijn eigen ervaringen ter plekke, zou ook hij zich in zekere zin kwetsbaar opstellen. Niet alleen zou de verteller/auteur Caesar dan aanspreekbaar zijn op zijn gedrag als het personage Caesar, maar ook en vooral zou zijn betrouwbaarheid als verteller in het geding komen. De kunstmatige scheiding van verteller en personage voorkomt de indruk van een subjectief en dus minder betrouwbaar verslag. Het heeft verder als voordeel dat het personage Caesar ongestraft in het zonnetje kan worden gezet. Dat is handig, want de loftrampet over jezelf steken was ook in de oudheid bepaald *not done*.⁴¹ Dit in het zonnetje zetten kan natuurlijk door andere personages gebeuren, in een directe of indirecte rede. En dat gebeurt ook. Maar de auteur blijkt nog een veel subtieler middel achter de hand te hebben. En dat brengt ons automatisch bij nog een ander opvallend verteltechnisch kenmerk van het *Bellum Gallicum*, het gebruik van perspectief.⁴²

In de eerste boeken van *De Bello Gallico*, en met name in boek 1, blijken de gebeurtenissen vrijwel uitsluitend verteld te worden vanuit het perspectief van het personage Caesar. Dit betekent dat we als lezer meekijken door Caesars ogen, toegang hebben tot zijn gedachten, en beschikken over niet meer informatie dan waarover het personage Caesar op dat moment zelf beschikt. Doordat Caesar steeds het vertrekpunt van de beschrijving is, en de lezer alleen Caesars overwegingen verneemt, ontstaat er automatisch empathie met het personage Caesar.⁴³ Door toepassing van deze techniek staat Caesar dus voortdurend in het middelpunt van het verhaal, zonder dat al te nadrukkelijk sprake lijkt te zijn van *self-advertisement*.

De stelling dat het perspectief van het verhaal vooral bij het personage Caesar ligt kan ook met een taalkundig argument onderbouwd worden. In bepaalde linguïstische stromingen wordt aangenomen dat perspectiefkeuze op een bepaal-

⁴⁰ Frappant genoeg verscheen de dag na het uitspreken van deze rede een artikel van Marja Pruis in de *Groene Amsterdammer* (24-6-2000, p. 33), waarin ze, naar aanleiding van de recent verschenen bundel *Bevoorrecht Bewustzijn* van Esther Gerritsen, een aantal vergelijkbare observaties doet over het oprukken van het je-perspectief in het hedendaags gesproken Nederlands. Pruis verwijst in dit kader ook naar de debuutroman *De Maaneter* van Hannes Meinema (1974), het bekendste Nederlandse voorbeeld van een roman die geheel geschreven is vanuit het je-perspectief.

⁴¹ Zie voor dit argument Marincola (1997: 206).

⁴² Zie met name Görler (1976); hiernaast bevatten ook Mutschler (1975), Lohmann (1990; 1993; 1996) en Reijgwart (1993) nuttige observaties.

⁴³ De overwegingen van de vijanden worden door de lezer (en ook door het personage Caesar) alleen indirect vernomen. Zie Görler (1976).

de manier samenhangt met het toekennen van de grammaticale functie subject. Dit betekent dat bij een beschrijving van een stand van zaken bij voorkeur dat element tot subject gekozen wordt waarmee de spreker zich het meest identificeert, waarmee hij de meeste empathie voelt, of dat het meest prominent in zijn gedachten is. Als we nu bijvoorbeeld gaan kijken hoe vaak in het *Bellum Gallicum* de eigennaam Caesar als subject van de zin voorkomt en hoe vaak als object, dan blijkt er een groot verschil te zijn: we treffen 212 gevallen aan van de eigennaam Caesar in de functie subject, maar slechts 5 zuivere gevallen van de naam Caesar in de functie object. De verteller kiest er dus bijna nooit voor om Caesar een andere rol in de zin te geven dan die van het uitgangspunt van de beschrijving.⁴⁴

Perspectivering is overigens (naast het gebruik van de hij-vorm) niet het enige verteltechnische middel dat de auteur in het geweer brengt om zijn feitelijke bedoelingen over te brengen. Zo kan er in het kader van de zelfrechtvaardiging nog op gewezen worden dat de auteur consequent een reactiemodel hanteert. Dit betekent dat de militaire acties van Caesar altijd afgeschilderd worden als het weloverwogen en onvermijdelijke gevolg van een situatie waar hij zelf geen controle over heeft. Het beeld van Caesar als agressor wordt op deze manier zorgvuldig vermeden.⁴⁵

Alles lijkt er dus op gericht om de lezer zich met het personage Caesar te laten identificeren. Niet de anonieme verteller, maar het personage Caesar neemt de lezer in vertrouwen, zo lijkt het. De verteller speelt, geheel in overeenstemming met de *commentarius*-fictie die de auteur oproept, slechts een rol achter de coulissen. Hij vermeldt niet aan het begin van het verhaal wat het doel is van het vertellen ervan, zoals in andere Latijnse historische teksten wel gebruikelijk is. Evenmin is hij scheutig met het verstrekken van zijn eigen oordeel over de gebeurtenissen of met het debiteren van algemene waarheden.⁴⁶ Zijn rol is vooral die van presentator, niet van interpretator.

⁴⁴ De 212 zinnen waarin Caesar de syntactische functie subject heeft zijn voor het merendeel zinnen die in principe passiverbaar zijn (en waarin Caesar ook als object bij een passief predicat geconstrueerd had kunnen worden). Van de vijf zinnen waarin Caesar als object optreedt zijn er twee verklaarbaar op grond van het feit dat het om zinnen gaat die ingebed zijn in een hoofdzin waarvan Caesar niet het Subject is (1,39,2; 1,48,2). In 7,87,3 (*Labienus postquam..., Caesarem per nuntios facit certiozem, quid faciendum existimet*) ligt het perspectief niet bij Caesar, maar bij diens onderbevelhebber Labienus: zoals ik hierna zal betogen komt in de latere boeken van *BG* het perspectief ook regelmatig bij andere personages te liggen (bijv. in de verschillende 'legaatverslagen'). Ook het geval 3,10,1 (*Sed tamen multa Caesarem ad id bellum incitabant: iniuria retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio ...*) lijkt verklaarbaar: de keuze voor object-functie draagt hier bij aan het beeld van een bevelhebber die niet doelgericht te werk gaat, maar min of meer door de omstandigheden gedwongen wordt tot actie over te gaan (zie ook hieronder). Het resterende geval 1,11,4 zou eventueel op een vergelijkbare wijze verklaard kunnen worden.

⁴⁵ Zie bijv. Görler (1976: 108) en mijn opmerking in noot 44 n.a.v. *BG* 3,10,1.

⁴⁶ Schaarse voorbeelden zijn te vinden in 3,8,3; 3,18,6; 4,5,6; 5,33,1; 7,26,4. Zie Hall (1998: 21, noot 123).

Dit blijkt ook uit het feit dat in het *Bellum Gallicum* opvallend weinig gebruik wordt gemaakt van argumentatieve discourse markers, dat wil zeggen van woorden die expliciet aangeven welke logische verbanden de verteller legt tussen de verschillende onderdelen in zijn verhaal. Tevergeefs zul je in de *Gallische Oorlog* bijvoorbeeld zoeken naar frequente Latijnse woorden als *igitur* en *ergo*, equivalenten van het Nederlandse voegwoord *dus*, die beide zogenaamde subjectiverende conclusies inleiden.⁴⁷ Het lijkt alsof de enige die in de *Gallische Oorlog* conclusies trekt het *personage* Caesar is, en deze conclusies worden onveranderlijk geïntroduceerd door het woord *itaque*, een derde equivalent van het Nederlandse *dus*, dat echter, in tegenstelling tot *ergo* en *igitur*, een sterk objectiverende klank heeft.⁴⁸

De schaarse momenten waarop ons een blik wordt gegund op de verteller en het 'hier en nu' van zijn presentatie hebben daarentegen slechts te maken met de zorgvuldige structurering van zijn verhaal (zoals in voorbeeld 7) of met het verstreken van essentiële achtergrondinformatie. De verteller heeft geen eigen visie, geen eigen persoonlijkheid, en neemt het publiek niet in vertrouwen.⁴⁹ De communicatie met het publiek verloopt in feite indirect, via het perspectief van de hoofdpersoon in het verhaal.

Mogelijke antwoorden op traditionele vragen

We beginnen inmiddels een redelijk compleet beeld van de *Gallische Oorlog* te krijgen, althans wat de eerste boeken betreft. We zien een auteur aan het werk die op een zeer zelfbewuste manier linguïstische en verteltechnische middelen aanwendt om zichzelf als veldheer en politicus zo positief mogelijk onder de aandacht te brengen van het Romeinse publiek. Inhoud en oppervlakkige vorm van de tekst wijzen ogenschijnlijk in de richting van het genre van het ambtelijk rapport. De meer specifiek talige kenmerken en de communicatieve situatie wijzen in een heel andere richting. De conclusie dringt zich op van een genre *sui*

⁴⁷ Er zijn twee gevallen van *ergo* die echter in een directe rede staan: BG 7,77,10; 12.

⁴⁸ Naast de consecutieve voegwoorden zijn ook de causale voegwoorden interessant in *De Bello Gallico*. Van de verschillende Latijnse equivalenten van het Nederlandse 'omdat' (*quod*, *quia* en *quoniam*) wordt in feite alleen *quod* (dat geassocieerd lijkt te kunnen worden met het meest feitelijke type van causale relaties) met enige regelmaat gebruikt. *Quia* komt in het *Bellum Gallicum* niet voor. *Quoniam*, dat in het klassiek Latijn vrijwel uitsluitend gebruikt wordt voor epistemische causaliteit (en niet, zoals *quod* en *quoniam*, voor objectieve oorzaak-gevolg relaties tussen standen van zaken in een beschreven wereld) komt pas vanaf boek 5 met enige regelmaat voor. De gevallen van *quoniam* in boek 1 maken alle deel uit van een indirecte rede. Voor *ergo* en *igitur* zie Kroon (1989; 1995); voor *quoniam* in relatie tot *quod* en *quia* zie Fugier (1987; 1989) en Bolkestein (1991).

⁴⁹ Hij is, met andere woorden, geen 'verteller met een lijf'. Voor deze term, zie de Jong (1999).

generis, een genre zonder duidelijke parallellen en bestemd voor een zeer specifieke doel. Maar hoe staat het nu in de latere boeken?

We hebben al gezien dat in de latere boeken het taalgebruik verschillen vertoont met dat van de eerdere boeken. Zo is er meer variatie in zinsbouw en zinslengte, en wordt het perfectum als basisverteltijd geleidelijk verdrongen door het narratieve praesens. Ook verteltechnisch gezien verandert er het een en ander.⁵⁰ Veel minder dan in de eerdere boeken (en met name boek 1) ligt het vertelperspectief bij het personage Caesar zelf. Regelmatig zwenkt de camera weg bij Caesar en komt terecht in het kamp van de vijanden, of bij één van Caesars onderbevelhebbers. De lezer heeft nu ook toegang tot de gedachten van andere personages dan Caesar, en krijgt veel meer informatie dan waarover het personage Caesar op dat moment beschikt. Dit is mogelijk doordat de verteller zich inmiddels een zogenaamd Olympisch, alwetend perspectief heeft aangemeten, iets wat in boek 1 zorgvuldig vermeden wordt.

Hoe is deze verandering in stijl en presentatiewijze te verklaren als we niet willen uitgaan van een stijlontwikkeling? Mijn eigen voorkeur gaat uit naar een oplossing langs de lijnen van het in figuur 2 geschetste communicatie-model. Die oplossing luidt dat binnen de zeven boeken van de *Gallische Oorlog* een verschuiving in de auteursintentie optreedt die samenhangt met een verschuiving in de communicatieve situatie waarin het werk tot stand is gekomen. In de jaren 58 tot 52 veranderde er nogal wat, zowel op het Romeinse politieke toneel als in Gallië. Aanvankelijk waren de campagnes in Gallië niet meer dan een onbeduidende oorlog en was Caesar nog druk bezig om zich in Rome op te werken tot een politieke factor van betekenis. Maar binnen enkele jaren groeiden de Gallische campagnes uit tot een grootschalige en complexe oorlog van nationaal belang, met strijd aan diverse fronten, en was Caesar in de politiek een machtsfactor geworden waar men niet meer omheen kon. Dit had consequenties voor Caesars rapportage van de gebeurtenissen.⁵¹ Enerzijds was voor Caesar de noodzaak verdwenen om zich in de kijker te spelen en zich te rechtvaardigen bij het Romeinse volk. Hiervoor in de plaats was de behoefte en ook de mogelijkheid gekomen om zich te portretteren als één van de grote mannen van de geschiedenis. De veranderde auteursintenties leidden aldus op natuurlijke wijze tot een andere stijl van verslaggeving. Anderzijds maakte ook de grotere complexiteit van de oorlogssituatie een verandering in de verteltechniek onvermijdelijk: het was allengs niet alleen overbodig, maar ook onmogelijk geworden om het verhaal vanuit het eenzijdige perspectief van het personage Caesar te vertellen.

Waar we in het begin van *De Bello Gallico* nog te maken hebben met een genre *sui generis*, lijkt naar het eind toe steeds meer sprake te zijn van volwaardige historiografie in een vorm zoals die korte tijd later ook door Livius gebruikt zou worden. In dit beeld passen niet alleen de ingelaste redevoeringen en de op zichzelf staande dramatische scènes die we vanaf boek 4 steeds vaker tegenko-

⁵⁰ Zie voor dit punt met name Görler (1976).

⁵¹ Dit punt wordt ook benadrukt door Welch & Powell (1998: Intr. p. X).

men.⁵² Ook het toegenomen gebruik van het narratieve praesens lijkt er door verklaard te kunnen worden. Zoals blijkt uit figuur 1 speelt in het eerste boek het narratieve praesens nog een bescheiden rol en is het perfectum de basistijd. Het Latijnse perfectum is een tijd die afstand suggereert tussen de verteller en de wereld waarover hij vertelt en werkt dus van nature objectiverend. Objectiviteit is met name in boek 1 een issue, zoals we inmiddels gezien hebben. Het hoeft dus geen verbazing te wekken dat juist in dit boek zo frequent gebruik gemaakt wordt van het perfectum. De latere boeken reflecteren daarentegen meer de situatie zoals we die aantreffen bij een historiograaf als Livius. Er is een afwisseling van meer feitelijke en meer dramatische scènes, en de scènes worden ook duidelijk complexer. Hiermee neemt ook de behoefte toe aan een tijd die niet direct geassocieerd wordt met objectieve afstandelijkheid.⁵³

Hiermee hebben we nu in feite ook de laatst overgebleven strijdvraag beantwoord, die van het tijdstip van compositie: binnen de zojuist geschetste theorie kan de conclusie niet anders luiden dan dat de *Gallische Oorlog* in jaarlijkse afleveringen geschreven is.

Tot slot

Enige weken geleden was er een vergadering van één van onze facultaire commissies, waarin de vraag aan de orde kwam of filologisch onderzoek nog wel in het profiel van onze faculteit past. Er ontspon zich een discussie over wat we dan precies zouden moeten verstaan onder filologie (traditionele filologie? Of moderne filologie? En wat is dat dan precies?). Binnen de kortste keren was de verwarring compleet. In mijn rede van vandaag heb ik u mijn persoonlijke invulling van het begrip 'moderne filologie' proberen duidelijk te maken: het integreren van de verworvenheden van traditioneel filologisch onderzoek in de ruimere theoretische kaders van de moderne taal- en literatuurwetenschap.

Ik heb laten zien hoe communicatiemodellen uit de hoek van de *discourse studies* als overkoepelend methodologisch raamwerk kunnen dienen bij de interpretatie van antieke teksten. Door het in één verklarend kader bijeenbrengen van losse observaties uit verschillende disciplines, kan meer richting worden gegeven aan onderzoek dat voorheen op een nogal willekeurige en weinig systematische wijze verliep. Een dergelijke methode kan traditionele strijdvragen misschien niet onmiddellijk en definitief oplossen, maar lijkt wel in staat het onderzoek verder te brengen, al was het maar door het elimineren van onaannemelijke visies of van schijnkwesaties.

⁵² Zie Mutschler (1975).

⁵³ Over tijdgebruik bij Caesar en in Latijnse narratieve teksten in het algemeen zou veel meer gezegd kunnen worden, wat ik in verband met de complexiteit van de materie hier niet zal doen. Voor het specifieke gebruik van de narratieve tijden bij Caesar zij met name verwezen naar Klug (1992) en Oldsjö (ms.).

De meer specifieke opdracht die verbonden is aan mijn leerstoel is de integratie van de Latijnse Taal- en Letterkunde. Ik hoop vandaag duidelijk te hebben gemaakt dat ik deze opdracht niet zie als een loodzware verplichting, maar als een aangename uitdaging. Ik dank het bestuur van de vereniging voor Christelijk Wetenschappelijk Onderwijs en het College van Bestuur van de Vrije Universiteit dat zij mij het uitvoeren van deze opdracht hebben toevertrouwd. Ik dank ook het Bestuur van de Faculteit der Letteren, niet alleen voor het in mij gestelde vertrouwen, maar ook voor het beleid dat de condities heeft gecreëerd om een dergelijke leeropdracht met succes ten uitvoer te kunnen brengen. Over de randen van je vakgebied heen kijken is in deze faculteit geen dode letter, maar al jaren de praktijk van alle dag.

Het zal de collega's van de faculteit niet zijn ontgaan dat ik mij bij de VU als een vis in het water voel. Niet in de laatste plaats komt dit doordat ik mij omgeven weet door een groot aantal competente, enthousiaste, maar vooral ook aardige collega's, met name bij mijn eigen opleidingen GLTC en Oudheidkunde, maar ook binnen het onderzoekswaartepunt taalkunde.

Heel gelukkig ben ik ook dat er binnen het vakgebied van de Latijnse Taalkunde in Nederland weer volop activiteit valt waar te nemen, na een periode waarin het door externe factoren wel erg stil dreigde te worden. Dierbare collega's van de Universiteit van Amsterdam, Harm, Machtelt en Rodie: ik heb de afgelopen twintig jaar van ieder van jullie heel veel geleerd en hoop van ganser harte dat de Latijnse taalkunde ons nog lang mag verbinden.

Beste studenten GLTC, eindelijk heb ik eens de gelegenheid om jullie collectief te prijzen. De minister heeft jullie slechts vier jaar vergund om opgeleid te worden tot experts in twee notoir lastige talen, alsmede in de complete, en zo complexe culturele context ervan: een welhaast onmogelijke opgave. Daarnaast doet ook het middelbaar onderwijs op het moment een groot en begrijpelijk beroep op jullie. Desalniettemin weten jullie door jullie inzet en enthousiasme veel te bereiken in die vier jaar, wat het tot een voorrecht maakt om jullie docent te zijn. Ik ben inmiddels officieel studiebegeleider 'af', maar dit zal mij niet beletten om mij ook in de toekomst in te blijven zetten voor een studeerbare studie. Het bloed kruipt tenslotte toch waar het niet gaan kan.

En dan tot slot: Hooggeleerde den Boeft, onschatbare *collega proximus*, lieve Jan. Dit is het moment waarop ik de winkel officieel van je overneem en die verantwoordelijkheid weegt zwaar. Gelukkig heb je mij vanaf het begin van onze samenwerking, nu zeven jaar geleden, als je bedrijfsleider beschouwd, wat mij volop de gelegenheid gaf om mij langs de lijn alvast warm te lopen voor de taak die mij nu wacht. Ik hoop dat ik een aantal van jouw vele goede eigenschappen bij de inventaris van de winkel mag meenemen, niet in de laatste plaats je onverdeelde aandacht voor – en interesse in het onderwijs en de studenten. Op jouw initiatief hebben we samen naar wegen gezocht om de opleiding GLTC uit de hoek van de wel erg kleine studierichtingen te halen. Het moet een groot genoegen voor je zijn om te zien hoezeer onze opleiding de afgelopen ja-

ren gegroeid is en hoe goed inmiddels ook de deeltijdopleiding loopt. Jouw voorbeeld zal mij de komende jaren tot grote steun zijn.

Dames en heren, zoals u ongetwijfeld gemerkt heeft heb ik vandaag geprobeerd om zoveel mogelijk mensen in dit zo heterogene publiek aan hun trekken te laten komen. Een kleine, maar niet onbelangrijke categorie heb ik hierbij schromelijk verwaarloosd. Speciaal voor Sjoerd, Nina en Bob zou ik daarom willen besluiten met een voorbeeld dat ik in het verleden regelmatig gebruikt heb om de functie van partikels aan te demonstreren en dat in ons gezin inmiddels tot een gevleugelde uitspraak is geworden:

(10) Ik lust *wel* een glaasje jus

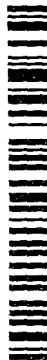
Ik dank u hartelijk voor uw aanwezigheid en uw aandacht.

Bibliografie

- Albrecht, M. von, *Meister römischer Prosa von Cato bis Apuleius. Interpretationen*, Heidelberg 1971.
- Bolkestein, A.M., 'Causally related predications and the choice between parataxis and hypotaxis in Latin'. In: R. Coleman (ed.), *New Studies in Latin Linguistics*, Amsterdam 1991, 427-451.
- Bömer, F., 'Der Commentarius. Zur Vorgeschichte und literarischen Form der Schriften Caesars', *Hermes* 81 (1953) 210-250.
- Botheroyd, P. F., *Ich und Er. First and Third Person Self-Reference and Problems of Identity in Three Contemporary German-Language Novels*, The Hague-Paris 1976.
- Brouwer, H. et al., *Hij Caesar. De rapporten over de Gallische oorlog als een politiek verhaal*, Lunteren 2000.
- Dik, S.C., *The Theory of Functional Grammar* (2 vols.), ed. by K. Hengeveld, Berlin/New York 1997.
- Dorey, T.A., 'Caesar: the 'Gallic War''. In: T.A. Dorey (ed.), *Latin Historians. Studies in Latin Literature and its Influence*, London 1966, 65-84.
- Eden, P.T., 'Caesar's style: Inheritance versus Intelligence'. *Glotta* 40 (1962) 74-117.
- Fugier, H., 'Les connecteurs de 'cause' en Latin', *Modèles Linguistiques* 9 (1987) 9-17.
- Fugier, H., 'Quod, quia, quoniam et leurs effets textuels chez Cicéron'. In: G. Calboli (ed.), *Subordination and other topics in Latin*, Amsterdam 1989, 91-119.
- Görler, W., 'Die Veränderung des Erzählstandpunktes in Caesars Bellum Gallicum', *Poetica* 8 (1976) 95-119.
- Gotoff, H.C., 'Towards a practical criticism of Caesar's prose style', *Illinois Classical Studies*, 9.1 (1984) 1-18.
- Hall, L.G.H., *Ratio and Romanitas in the Bellum Gallicum*. In: Welch & Powell (eds.) 1989, 11-44.
- Jong, Irene de, 'Vertellers met een lijf: een sondering van de geschiedenis van het klassiek Griekse verhaal', Amsterdam 1999 (Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam).
- Jong, J.R. de, 'Hyperbaton en informatiestructuur', *Lampas* 19 (1986) 323-331.
- Klug, W., *Erzählstruktur als Kunstform. Studien zur künstlerischen Funktion der Erzähltempora im Lateinischen und im Griechischen*, Heidelberg 1992.
- Kroon, C.H.M., Causal connectors in Latin: the discourse function of *nam*, *enim*, *igitur* and *ergo*. In: M. Lavency & D. Longrée (eds.), *Actes du cinquième Colloque de Linguistique Latine*, Louvain-la-Neuve 1989, 231-243.
- Kroon, C.H.M., *Discourse Particles in Latin. A study of nam, enim, autem, vero and at*, Amsterdam 1995.

- Leeman, A.D., *Orationis Ratio. The stylistic theories and practice of the Roman orators, historians and philosophers* (2 vols.), Amsterdam 1963.
- Lieberg, G., *Caesars Politik in Gallien*, Bochum 1998.
- Lohmann, D., 'Leserlenkung in Caesars *Bellum Helveticum*, eine "kriminologische Studie" zu BG I 15-18', *Der Altsprachliche Unterricht* 33/5 (1990) 56-73.
- Lohmann, D., 'Bibracte - Lesermanipulation im *Bellum Helveticum*', *Der Altsprachliche Unterricht* 35/1 (1993) 37-52.
- Lohmann, D., 'Caesars indirekte Reden als Instrument der Leserbeeinflussung', *Der Altsprachliche Unterricht* 38/1 (1996) 19-31.
- Marincola, J., *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Cambridge 1997.
- Meier, Chr., *Caesar*, Berlin 1982, tr. by David McLintock, London 1995.
- Mutschler, F.-H., *Erzählstil und Propaganda in Caesars Kommentarien*, Heidelberg 1975.
- Nettleship, H., 'The historical development of classical Latin prose', *Journal of Philology* 15 (1886) 47ff.
- Nickel, R., 'Experimentelles Lesen und strukturelle Analyse lateinischer Texte im Unterricht', *Der Altsprachliche Unterricht*, 18/2 (1975), 27-28.
- Oldsjö, F., 'Aspect, tense and narrative technique in Caesar's *Bellum Civile*', Paper read at the 10th *Colloquium on Latin Linguistics*, Paris 1999 (ms.).
- Pascucci, G., 'Interpretazione linguistica e stilistica del Cesare autentico'. In *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)*, 1.3, 488-522.
- Pinkster, H., *Latin syntax and semantics*, London 1990.
- Rambaud, M., *L'Art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Paris 1953 (repr. 1966).
- Reijgwart, E.J., 'Zur Erzählung in Caesars *Commentarii* - Der 'unbekannte' Erzähler des *Bellum Gallicum*', *Philologus* 137 (1993) 18-37.
- Schlicher, J.J., 'The development of Caesar's narrative style', *Classical Philology* 31 (1936) 212-224.
- Welch, K., 'Caesar and his officers in the Gallic War Commentaries'. In: Welch & Powell (eds.) 1998, 85-110.
- Welch, K. & A. Powell (eds.), *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instruments*, London 1998.
- Williams, M. F., 'Caesar's Bibracte narrative and the aims of Caesarian style', *Illinois Classical Studies*, x.2 (1985) 215-226.
- Wiseman, T.P., 'The publication of *De Bello Gallico*'. In: Welch & Powell (eds.) 1998, 1-9.

H0458166

30000013327022

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 01332 7022

VU Boekhandel/Uitgeverij Amsterdam
ISBN 90 - 5383 - 755 - 8